Historicity Research Journal
ISSN : 2393-8900

Impact Factor : 1.4152 (UIF)
Volume - 3 | Issue - 2 | October – 2016

माध्यमांतर : स्वरुप व प्रकार

डॉ.तानाजी अं.देशमुख
मराठी विभागप्रमुख, वसुंधरा कला महाविद्यालय,जुळे सोलापूर.

१. प्रस्तावाा

माणूस आपल्या बुध्दीच्या जोरावर ािर्मिती करीत असतो. सोो या धातूपासूा तो सोयाच्या बांगडया, सोयाची अंगठी, सोयाचे कडे, सोयाची साखळी अशी माध्यमांतर करीत असतो. माध्यमांतर हा माणसांचा गुणधर्म आहे. साहित्यकृतीचे माध्यमांतर ही संकल्पाा आज सर्व परीचीत आहे. पूर्वी गणेश, महालक्ष्मी, ध्रुव यांच्या कथांाा ाटयरूप देऊा अभियाच्या माध्यमातूा तिचे सादरीकरण केले जाई. पौराणिक, धार्मिक, ऐतिहासिक कथांाा - ाटयरूप देऊा माध्यमांतराची ही पक्रिया आजच्या आधुािक काळापर्यंत पोहोचली आहे.

२. माध्यमांतराच्या व्याख्या

माध्यमांतर म्हणजे एका वस्तूचे, घटकांचे त्याच्या मूळ स्वरूपातूा दुस-या वस्तूत, घटकात रुपांतर करणे होय. साहित्यकृतीची व्याख्या आपणांस खालील प्रमाणे पाहता येतील.

डॉ. शकील शेख - कोणतीही एक लेखा कलाकृती मग ती कविता असो, कथा असो, कादंबरी असो, एकांकिका असो, ाटक असो, चरित्र असो की आत्मचरित्र असो त्याचे त्याच्या मूळ रूपातूा दुस-या रूपात रुपांतरीत करणे यालाच माध्यमांतर म्हणतात.

एखाद्या साहित्यकृतीचे कथााक दुस-या साहित्यप्रकाराच्या चौकटीत बसवूा ते वाचक किंवा प्रेक्षकांसमोर आणले जाणे म्हणजे माध्यमांतर होय. एखाद्या कथेचे जेव्हा कादंबरीत किंवा ाटकात रुपांतर केले जाते किंवा एखाद्या कादंबरीचे - ाटकात किंवा चित्रपटात रुपांतर केले जाते तेंव्हा माध्यमांतर झाले असे म्हणता येईल.

३. माध्यमांतराचे स्वरुप

माध्यमांतरासाठी , आुभवांतर, प्रकारांतर, कलांतर असे शब्द वापरले जातात. डॉ. आांद यादव यांाी एका साहित्यप्रकाराचे दुस-या साहित्यप्रकारात रुपांतर करण्यास प्रकारांतर असा शब्द वापरला आहे. माध्यमांतर या संदर्भात डॉ. मिााक्षी देव यांाी महत्त्वाचे विचार मांडले आहेत. त्या म्हणतात, साहित्यप्रकारांतर म्हणजे एक साहित्यप्रकाराचे दुस-या साहित्यप्रकारात रुपांतर करणे होय. त्या साहित्यकृतीचा आशय तोच ठेवूा अभिव्यक्तीमध्ये बदल करणे म्हणजे प्रकारांतर होय. साहित्यकृतीवर बेतलेल्या आशयघा, कल्पक ाटकांचे रंगभूमी, दूरदर्शा, आकाशवाणी किंवा चित्रपटातील दृश्याटय या विविध माध्यमांव्दारे जेव्हा ाटयरुपांतर प्रसारित होते तेव्हा त्याच्या प्रस्तुतीकरणात फरक पडतो. येथे त्या माध्यमांची वैशिष्टये व मर्यादा लक्षात घेऊा ाटयरुपांतर केले जाते.

४. माध्यमांतराची कारणे

एखाद्या कलाकृतीचे माध्यमांतर करण्याचे स्वातंत्र्य कलावंताला आहे. परंतु पूर्वी ार्माण केलेली कलाकृती त्या कलावंताो पूर्ण ािष्ठो ार्माण केलेली असते. असे असतांाा तिचे माध्यमांतर का केले जाते. याची कारणे आपण पुढीलप्रमाणे पाहूयात.

१. प्रथम एखाद्या कथेसाठी योग्य वाटणारे कथााक, आशय लेखा प्रक्रियेत कादंबरीचे रूप धारण करू शकते आणि त्याचे माध्यमांतर होते. याबाबत डॉ. आांद यादव म्हणतात, कोणता विषय कुठला आकार घेणे शक्य आहे हे लेखा प्रक्रियेच्या सुरुवातीला ाकळत ठरुा जाते. कधी कधी मात्र एकाच आशयद्रव्यावर कादंबरी लिहावी की ााटक असा पेच पडणे शक्य आहे. कालांतराो कादंबरीचे ााटक, कथेचे ाभोााटय अशी रुपांतरे झालेली दिसतात.
२. एखाद्या आशयाला कोणत्या स्वरुपात मांडायाचे याचा अंदाज लेखकाला यावा लागतो, जर हा अंदाज आला ाही, तर मग आपण केलेली ार्मिती त्याला अपूर्ण वाटू लागते आणि तो माध्यमांतराचा ार्णय घेतो.
३. एखाद्या साहित्यकृतीमध्ये अपूर्णता आहे याची जाणीव स्वतः लेखकाला येत ाही मात्र दुस-या लेखकाला वाटते.तो त्या साहित्यकृतीला दुस-या रुपात ेहतो. यामुळे माध्यमांतर होते.
४. आज व्यवहारिक गरज म्हणूाही कांही साहित्यकृतीचे माध्यमांतर होत आहे.
५. एखादी साहित्यकृती जेंव्हा लोकप्रिय होते तेव्हा अधिकाधिक लोकांपर्यंत ती पोहोचविण्यासाठी माध्यमांतरचा उपयोग केला जातो.
६. एखाद्या साहित्यकृतीत समाजातील ज्वलंत विषय सर्वाचे लक्ष वेधूा घेतो त्यामुळे अशा साहित्यकृतीचे माध्यमांतर होते. उदा. कादंबरीचे चित्रपटात होणारे माध्यमांतर.

५. माध्यमांतराचे प्रकार

साहित्यकृतीचे चित्रपटात माध्यमांतर १. स्थलांतरण २. आकुरण ३. रुपांततर या तीा प्रकारात केले जाते . हे तीा प्रकार आपण पुढीलप्रमाणे पाहूयात.

१. **स्थलांतरण** :- या प्रकारात मूळ कलाकृती कमीत कमी हस्तक्षेपाशिवाय पडद्यावर उतरवली जाते. स्थलांतरण या प्रकारात मूळ वाड्.मयकृतीशी अधिकाधिक इमाा राखले जाते. तिचा आत्मा, मध्यवर्ती कल्पाा, कथापध्दती चित्रपटातही कायम राखली जाते.
२. **आकुरण** :- या प्रकारात कलाकृतीमध्ये जाणीवपूर्वक किंवा ाकळतपणे काही बदल केले जातात. दिग्दर्शकाो मूळ कथााक तंतोतंतपणे कायम ठेवलेलेच असेल असे ाही. विस्तार अथवा संक्षेप करुा मूळ कलाकृतीचा आत्मा मात्र कायम ठेवलेला असतो.
३. **रुपांतरण** :- या प्रकारात मूळ कलाकृतीहूा भिन्न अशी स्वतंत्र कलाकृतीच आकारास आणली जाते. दिग्दर्शक एका अर्थाा एक ावी कलाकृतीच घडवत असतो. वाड्.मयकृती हा कलाकृतीचा कच्चा माल असतो. इथे मूळ कलाकृतीचे - ाव्याो विश्लेषा केलेले असते.
   वरील प्रमाणे माध्यमांतराचे तीा प्रकार असूा मधू एरवणकर यांाी साक्षात्कार हा ावीा चौथा प्रकार सांगितला आहे.

६. साहित्यप्रकाराचे माध्यमांतर : कथा

कथा महत्त्वाचा साहित्यप्रकार आहे. कथा कमीत कमी पात्र प्रसंगाच्या साहाय्याो आकारास येते. ओकदा कथेची बीजे संघर्षात्मक असतात, दु:ख, वेदाा यातूा काही कथाबीजांचा जम झालेला असतो. त्यामुळे अशा कथाबीजात वाचकांाा अस्वस्थ करण्याचे सामर्थ्य असते. हे सामर्थ्य ओळखूा काही साहित्यिक कथाबीजाचा विस्तार विविध स्वरुपात करतात. यामुळे कथेचे कादंबरी, ााटक आणि चित्रपटामध्ये माध्यमांतर होते.

६.१ कथेचे माध्यमांतर कादंबरीत

कथेचे कादंबरीत माध्यमांतर होण्याची विविध कारणे आहेत. कथेचे लेखा करतांाा ओक मर्यादा पडतात. पात्र, प्रसंग, आकार याचे भाा कथाकाराला ठेवावे लागते. ओकदा त्या कथेच्या क्रेंद्रस्थााी असलेल्या व्यक्तिरेखा बरोबरच त्यातील लहाा-मोठया इतर व्यक्तिरेखाही फार चांगल्या प्रकारे राहिलेल्या असतात. अशा वेळी या व्यक्तिरेखांचा विस्तार होऊ शकतो आणि त्यातूा कादंबरी सारख्या कलाकृतीचा जम होऊ शकतो.

कथेचे माध्यमांतर कादंबरीत करतांाा डॉ. आांद यादव म्हणतात, कथेच्या तुलोत कांदबरीचा कालपट मोठा असतो. पात्रे कथेपेक्षा अधिक असतात किंवा घेता येतात. त्यांाा याय देता येतो. त्यांचा विकास दाखविणे शक्य होते. त्यामुळे आुभवातील व्यामिश्रता कथेच्या तुलोा मोठया प्रमाणात दाखविता येते. या दृष्टिो आांद यादव यांची खळाळ या कथासंग्रहातील इंजो कथेवरूा माध्यमांतरीत झालेली गोतावळा ही कादंबरी होय.

६.२ कथेचे माध्यमांतर ाटकांत

कथा या साहित्यप्रकारात एखादे पात्र, एखादा प्रसंग, एखादी घटा अशा पध्दतीा आलेली असते की त्याचे ाटक होऊ शकते अशी भावाा लेखकाच्या माात िर्माण होते. कथेत थोडक्यात आलेले कथााक, पात्रांचे विचार, भाव-भावाा, मा हेलावू टाकणा-या घटाा, ाटयमय प्रसंग लेखकाला स्वस्थ बसू देत ाहीत. त्या कथेतील कथााकाला , पात्राला, घटाा-प्रसंगााा योग्य याय द्यायचा असेल तर त्या कथेचे ाटकात माध्यमांतर केलेच पाहिजे असा विचार लेखक करतो आणि या विचारातूाच तो कथेचे ाटकात माध्यमांतर करतो.

कथेतील विलक्षण ाटय, माावी माातील काम, क्रोध, मद, मत्सर, स्वार्थ अशा विविध गोष्टींचे एक वादळ कथेतूा प्रकट होते. तेव्हा त्या कथेचे ाटक होऊ शकते. ही भावाा लेखकाच्या माात िर्माण होते आणि त्यातूा कथेचे ाटकात माध्यमांतर होते.

६.३. कथेचे माध्यमांतर चित्रपटात

कथा हा चित्रपटाचा पाया असते. कारण चित्रपटाचा संपूर्ण डोलारा हा या कथेवरच उभा असतो. कथा जर प्रभावी व सरस असेल तरच चित्रपट प्रभावी ठरु शकतो. चित्रपटात येणारी कथा म्हणजे पटकथाच होय. चित्रपट िर्मिती करीत असताांा कथेवर विशिष्ट संस्कार केले जातात. या संस्कारातूा त्या कथेचे पटकथेत माध्यमातंर होते. कथात्मक साहित्यातूा चित्रपट िर्मिती म्हणजे शब्दांकडूा दृश्याकडे जाण्याची प्रक्रिया आहे. यामध्ये शब्द संहितेचे दृक संहितेत रुपांतर झालेले असते. कथात्मक साहित्यात पृष्ठांवर असलेले शब्द चित्रपटात पडद्यावर प्रतिमा आणि ध्विंाच्या माध्यमातूा रसिकांसमोर आलेले असतात.

७. साहित्याचे माध्यमांतर : कादंबरी

एखादी कादंबरी जेव्हा वाचकांाा आवडते तेव्हा ती कादंबरी अधिकाधिक लोकांपर्यत पोचविण्यासाठी स्वत: लेखक किंवा दुसरी व्यक्ती या कादंबरीचे माध्यमांतर करते. हे माध्यमांतर करताा, ती कलाकृती अधिक लोकांपर्यत पोचवणे हा एक उद्देश तर असतोच या शिवाय कथााकाची उपलब्धता, रसिकांची आवड, त्या कांदबरीतील मोावेधक ाटयमयता माध्यमांतरातूा सादर करणे, तसेच कादंबरीतील आशय ाव्या रुपात प्रभावीपणे रसिकांपर्यंत पोहचवणे , तर कधी एखाद्याच्या आग्रहाखातर माध्यमांतर केले जाते.

७.१. कादंबरीचे माध्यमांतर करताांा काही बदल करावे लागतात.

कादंबरीचे माध्यमांतर करीत असताांा काही बदल करावे लागतात. कादंबरीतील स्थळ-काळाची पुार्रचाा केली जाऊ शकते. कादंबरीतील काही प्रसंग माध्यमांतरात वगळले जाऊ शकतात तर काही ावीा प्रसंग िर्माण केले जातात. कांदबरीतील पात्रे कमी जास्त केली जाऊ शकतात.

७.२ कादंबरीचे माध्यमांतर ाटकात

कांदबरीचे ाटकात माध्यमांतर करताांा विविध गोष्टींचा विचार करावा लागतो. एखाद्यी कादंबरी ाटकात माध्यमांतर करण्यासाठी घेतली आहे त्या कादंबरीचा विषय जोरदार आहे काय याचा विचार करावा लागतो. विषय जबरदस्त असेल तर ते कथााक प्रेक्षकांाा ाटकातूा पाहायाला आवडते. कादंबरीतील संघर्ष हा ाटक या माध्यमांतरासाठी खूपच उपयुक्त असतो. यामुळेच ाटय प्रेक्षक ाटकाकडे आकर्षित होतात.

कादंबरीचे ाटकात माध्यमांतर करताा कादंबरीतील िविदा, घटाा, प्रसंग, व्यक्तींचे स्वभाव चित्रण या माध्यमांतूा एक कथााक उभे केलेले असते. ते माध्यमांतरात पात्रांच्या वर्तााूा, संवादातूा, संगीत, ेपथ्य इत्यादी गोष्टीतूा ाटयारुपात सादर केले जाते.

७.३ कादंबरीचे माध्यमांतर चित्रपटात

कादंबरी हा एक साहित्यप्रकार असूा चित्रपट ही सामूहिक कला आहे. याचा विचार माध्यमांतरामध्ये करावा लागतो. कादंबरीचे माध्यमांतर चित्रपटात होते. चित्रपट हा साधारणपणे अडीच ते ताी तासाचा असतो. पण ज्या कादंबरीवरुा तो चित्रपट बाविला आहे ती कादंबरी लहाा किंवा मोठी असू शकते. यामुळे चित्रपटात माध्यमांतर करताांा कोणती व्यक्तिरेखा ,कोणता प्रसंग कमी करणे अथवा वाढवणे अपेक्षित असते. या मुळे कादंबरीत आलेला विषय चित्रपटामध्ये समर्थपणे व्यक्त होणे कठीण असते. साहाजिकच बागरवाडी सारखा चित्रपट रसिक प्रेक्षक ाकारातात तेथे,

दुनियादारी , टाइमपास, नटरंग सारखे चित्रपट रसिक प्रेक्षक स्वीकारातात. म्हणजेच प्रेक्षक माध्यमांतरातील कोणती कलाकृती नाकारतील आणि कोणती कलाकृती स्वीकारतील हे सांगता येत नाही.